З часів кріпацтва

Оповідання

Дмитра Книша не бачив я двадцять років, — час життя цілого покоління, — і хоча-б він на макове зерно перемінився: і вид, і постать, і вдача, й душа ті самі; ні потовщав, ні похудів, ні посивів, ніже постарів... Сатурн не заняв його. Хіба вже дуже пильно придивишся до його, так спостережеш, що очі у його не такі ясні, як були за-молоду й огню в них поменшало.

Вперше я спізнав Дмитра, коли він ще парубкував: високий, кремезний, широкоплечий, русявий, кучерявий, хода повагом, трошечки перехлябисто; раз-у-раз з чогось незадоволений, завжди невеселий, охмарений, понурий, не говіркий. Такий він і через двадцять років. За-молоду продражнили його "протестантом", — так і тепер його зовуть.

І не дурно таке ймення приложили йому люди: нічим його не можна задовольнити; на все він нарікає, проти усього протестує; усе у його не доладу, усе не по його, не так-би то, як треба!

Він з кріпаків, з дворових, сирота — покритченко. На дванадцятім році його взято до панського двору; спершу гусей пас, а потім сказали йому лакейчукувати. Годували його, як і всіх людей; одягали добре, не били і робота не яка там була: прийми, подай, набий панові люльку, вичисти чоботи, перемий посуду, навощи долівку, нагодуй щенят, — от і все! Не трудна робота.. Так ні-ж, — не така у Дмитра вдача, щоб задовольнила його панська прихожа! Спершу почав він огризатися проти старшого лакея, а то — загризеться з економкою, з кухарчуками; або забуде про щенят; заб'ється в кутку в сінях та що-небудь майструє, трісок розведе наче на дровітні. Раз якось майстрував він чи клітку, чи

пастку, та так перенявся своєю роботою, що й забув про щенят; щенята аж скиглять не ївши, а Дмитрові байдуже. Пан за се поскуб його за чуба, а він розвісив губи, насупився наче хом'як, та до пана:

— Відпустіть мене на село.

— На село? чого?

— З людьми хочу жити...

— А тут ти — не з людьми, чи що?

— Тут з панами та з лакеями; невгодно мені.

— А ти хамове кодло! — гукнув пан, — ще й воно сміє витребенькувати! бач, "невгодно"! А зась! Я тебе як відпущу на стайню, та скажу спустити тобі штани, так знатимеш тоді "невгодно"...

— Воля ваша, а невгодно.

— Мовчи!

Дмитро замовк, але не вгамувався. Яке мале тоді воно було, підліток, а пустилося на хитрощі. Почав він панську посуду бити: отсе було несе в пекарню чи з пекарні посуду, набере її повно, та наумисне або споткнеться, або підковзнеться — посуда лу-лус! тільки черепки задзвенять... Ведуть Дмитра на стайню, черепки йому під голову й полосують на дві руки... Періщать, а воно ні пари з вуст, наче не по йому б'ють... мовчить, наче йому заціпило... І вдруге так, і втретє... Б'ють Книша, а Книш посуду товче... Панові остогидло. "На його, каже, й різок не настачиш", — і велів його на винницю завдати.

Тоді саме будували нову винницю, німець якийсь будував.

— Що вмієш робити? — спитав німець Книша.

— Німецькі клітки вмію.

Німець йому ляща, другого й знов питає:

— Що хочеш робити?

Дмитро ні слова... Німець подивився на його, подивився і сказав у столярню його приставити.

І тут Книшеві не до вподоби... Став він просторікувати — його з столярні геть; сказали пасти корів дійних... Робота зовсім не мудра.

Вижене він скотину, сяде під вербою, очи скине на небо, а про корів і байдуже; розпустить їх, а вони в жита, шкоди нароблять... Скотар до пана:

— Не треба його бити, — каже пан, — чи не ліпше його голодом напутити, — і звелів цілий тиждень не давати Дмитрові страви, опріч шматка хліба — нічого, та й то не до-схочу, а в обріз.

Не йметься Дмитро, не просить їсти. Воловик і давай його сочити: чим він живе, чи не краде де страви, та й пристеріг, що Дмитро і в снідання, і в обід, і під вечір уплітає молоко. Візьме оце вибере корову, у якої повніше вим'я, заведе її в жито, та й ссе, немов теля те... Стали його люди ганьбити, а він їм:

— Не моя вина, що я їсти хочу, а ви мені не даєте.

— Ти повинився-б, просив.

— Ні в чому мені винитися. Скиньте мене з пастуха; мені се діло не вгодне...

Знов його на стайню, а тоді — свинопасом його зробили... Подумав він, погадав день, другий, а на третій — ноги на плечі та й гайда в довгі лози... Волі пішов шукати...

За місяць, чи що, привели Дмитра: на ногах у його залізне путо; на руках налигач і руки назад. Привели його в винницю; отаман приніс шеляги: німець присів на барило, запалив люльку й велів "міряти" Дмитра шелягою вздовж і поперек... а потім знов його до свиней.

Дмитрові минав тоді вісімнадцятий рік. Перебув він зиму, коло свиней зимою порався добре; попривчав свиней так, що вони його голосу слухалися. На весні знов: "не вгодно мені коло свиней"...

— А куди-ж тобі "вгодно", — питається у його пан, передражнюючи його.

— На село, до людей; на волю...

— Підрости трохи, — каже пан, — так тоді й пошлю тебе "на волю" — в москалі...

Не довго пас Дмитро свиней: весна потягла його знову "в довгі лози".

На сей раз довго його не було, щось років зо два; і чутки про його не було, — думали пропав десь. Коли-ж ось саме в спасівку приводять його; половина голови йому виголена, ноги в ланцюгах... Вже не били його, а посадили на бика, себ-то одним кінцем залізного ланцюга підперезали Дмитра і примкнули той кінець на замок, а другим кінцем примкнули ланцюг до пудової гирі й казали йому драти пір'я.

На "бику" просидів Книш два тижні, тоді зробили йому полегкість: зняли з "бика", одну ногу забили в порплицю й послали його та топчак волів поганяти. Отак до Покрови... порплиця протерла йому ногу аж дпо кісток... тоді збили порплицю: "тепер, кажуть, нехай тікає".

Приставили Дмитра знов у винницю за кочегара... Вергає він собі дрова у піч мовчки, ні до кого ні слова не промовить, наче онімів чоловік. Раз якось навідався пан у винницю: похвалив Дмитра за роботу й обіцявся прислати йому якоїсь масти, щоб швидче виразка на нозі заструпніла, загоїлась. На Дмитра наче хто приском сипнув, неначе з панської похвали руки у його не ті стали: пхне він поліно в піч та й дивиться, жде, доки не гукне на його винник:

— Чого стоїш, волоцюго! в печі потухло! дрова давай!.. чи знов "на бика" схотів?

Вхопить Книш колоду, та как її шпурне в піч, що піч аж затріщить.

— Помалу ти, кривоногий! піч розвалиш! — Хто його знає, що-б воно було далі... За три дні до пилипівського пущення прийшов у винницю отаман, приставив до печи нового кочегара, а Дмитрові дав нові чоботи й каже:

— Обувайсь та ходім до церкви.

— Се ще чого?

— Там бачитимеш... швидче, піп жде.

— Я-ж не говію і вмирати не збираюся...

— Молода жде.

— Яка молода?

— Пріська, здається...

— От тобі й на! не було печалі, так чорти накачали!.. У мене й на думці нема женитися... Ви, дядьку, жартуєте, а мені не вгодно!..

— Пани за тебе думали... Тобі, звісно, за мандрівками ніколи було думати... рушай!..

— Мені не вгодно...

— Ніхто тебе й не питає: чи "вгодно", чи не "вгодно"; сказано: йди — і годі...

— Хто-ж оце старостував у мене?

— Пан!..

— Бач, який добрий!.. продовж, боже, йому віку! та ще кого-ж і висватав: швачку!.. та яку! от-от розсиплеться...

— А ти все знаєш...

— Люди базікають... А що буде, дядьку, коли я не піду під вінець?

— Поведемо... можна перед вінцем і в бані сполоснуть...

— Так ведіть-же, а я з доброї волі не піду! — Отаман стусонув його межи плечі, вхопив за комір і повів.

Пан-отець з причтом і молода з дружками дійсне були вже в церкві...

Повінчали.

— Тепер куди? знов у винницю? — спитав Дмитро отамана.

— Дурний ти! тепер іди з жінкою додому та людей проси на весілля.

— Моя домівка у винниці.

— Була, а тепер буде в своїй хаті, на селі, поміж людьми...

— Себ-то як?

— Побачиш як... іди вже за мною.

Пан звелів одвести Дмитрові хату на селі, наділив молодих городом, телицею, порісною свинею; казав дати на весілля відро горілки, хліба й ще там, що подобає, і грошей карбованця...

Були й музики...

Люди пили, їли, веселилися, а Дмитро сидів німо та сумно усміхався; до чарки й губ не приложив...

От Дмитро й жонатий.

Саме на першу кутю бог благословив його дочкою. Живе Дмитро, хазяйнує, на панщину ні він, ні жінка не ходять: на цілий рік пан визволив їх з панщини.

Живе Дмитро, на жінку не гримає, ніхто не чув, щоб він озвався до неї яким важким, недобрим словом; ніхто не помітив, щоб він коли приголубив її або поцілував.

У себе в господі він не скажеш, що чужий, але не скажеш, що й свій... Так собі мовчить, сопе, та й годі. Знати, що людина наче не при собі; чимсь вона не задоволена, а чим саме — ніхто не знає, не вгадає....

Прогула гутірка про волю. Люди зраділи, а Дмитрові наче й воля — байдуже, буцім і волі йому не треба...

Нарешті прийшла воля... Люди раділи, святкували, а Книш — хоч-би одно яке веселе слово промовив, навіть почав нарікати:

— Що мені з сієї волі, коли їсти нічого! Я дворовий... землі мені не дадуть...

Але не вгадав... Пан зглянувся над ним, казав наділити його землею. Отже й тут Книш не задовольнився:

— Що там тієї землі!.. десятина!.. та ще-ж чи не земля — самий пісок, а платить за його треба!..

Небавом — по знесенню кріпацтва — люди вибрали Дмитра Книша старостою. Він не змагався, але зараз почав крутити, щоб усе повернуть, та ще зразу одним заходом, на свій лад... Зараз заходився підбивати громаду проти шинку, проти жида, щоб ні шинку, ні жида в селі не було.

Громада не слухається, каже:

— Без шинку не можна!

— Чому? — соромить Дмитро, — горілка — лихо.

— Добре, що ти не вживаєш, а хто звик з нею, тому як?

Дмитро настерна людина; таки хоч на половину свого дійшов: жида вигнали з села, а шинок оддали якомусь лопацону.

Та небавом Книш знов за своє:

— Шинкар, каже, все одно, хто-б він не був: чи жид, чи москаль, чи наш брат, скоро він шинкар, так шахрай і кровопійця.

Присікався таки й до шинкаря; присочив його на обмірі й вижив з села. А тоді й до збірщика подушного:

— Не тоді, коли треба, правиш: не в свій час квитки даєш.

Збірщик виводить себе:

— Я, каже, темний, неписьменний...

А Дмитро йому:

— Навчись!

— Де-ж таки старій людині учитися... Та й школи у нас нема...

Нарешті не минув він і попаді: нащо вона їздить по селу льнувати?

— Вже, — каже до неї, — коли так, так ішли-б, пані-матко, прямо з довгою рукою.

Попадя образилася: до станового, до посередника.

Приїхав посередник, Дмитра скинув, звелів вибрати нового старосту.

Заходився Книш спродуватися. Все спродав, лишив тільки кобилу та воза. Наділ свій і хату передав громаді. Взяв жінку, дочку й подався в дорогу. Нікому в селі й слова не сказав, куди він простує. Заїхав до мене в хутір попрощатися.

— Куди-ж ти, Дмитре? — питаю.

Махнув рукою та й каже:

— Не питайте, і сам добре не знаю... Гадаю у Таврію, або на Кубань!

Тоді наші люди на Амур та на киргизькі степи ще не ходили.

— Тісно, каже, мені тут, землі мало, земля недобра, родить мало, а платня велика.

— Та і в Таврії не з медом: те ж святе.

— Може, та вже-ж хоч гірше, аби инше! Коли замірився, так назад не вернусь... І люди тут не по мені...

— Ну, поможи боже!

Подався Книш, і цілих два роки не було про його жадної звістки, — немов чоловік у воду впав,

Аж ось з місяць назад сусіль Дмитро до мене в хату...

— Що се ти вернувся?

— Отак, як бачите... самотою...

— А жінка, дочка де?

— В Криму... пропасниця з'їла... нехай вже царствують...

— Що-ж тепер діятимеш?..

— Якось житиму-доживатиму, свою постать дожинатиму...

— Не треба було зриватися...

— Говоріть-же... А все з дурного розуму... Забув, що там добре, де нас нема... Покарав господь за те, що свій рідний край покинув... Правду сказано: батька покинеш, так і сам загинеш.

І живе Дмитро, доживає, і все він той самий, — смутний, невеселий, понурий, незадоволений ні з чого... одно слово, як був, так і є "протестант".

1872 р.

Хутір Камінка,

Прилуцького повіту.

--— КІНЕЦЬ —--